

باغ ارم، نقاشی روی کاشی هفت
رنگ، نقاشی های بر گرفته از
اساطیر کهن، گرفت و کین، باغ ارم

بررسی و طبقه بندی موضوعی نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز دوره قاجاریه

غلامعلی شکوهیان * دکتر علی اصغر شیرازی **

تاریخ دریافت مقاله : ۸۸/۳/۲۵

تاریخ پذیرش مقاله : ۸۹/۵/۲

چکیده

باغ ارم، یکی از باغ های زیبا و مشهور شیراز و متعلق به دوره قاجار می باشد. در عمارت این باغ مجموعه ای از نقاشی های دیواری وجود دارد که به صورت کاشی هفت رنگ و یا نقاشی رنگ و روغن بر روی چوب کار شده و سراسر دیوارها و سقف این عمارت سه طبقه را تزیین کرده است. نقاشی ها دارای مضامین متنوعی هستند که متناسب با موضوع های هر یک به شیوه های متداول و گاه متأثر از نقاشی غربی کار شده اند. برخی نیز که الهام گرفته از فرهنگ بومی و سنتی می باشد از دقت و ظرافت بیش تری در اجرا برخوردار است. در این پژوهش که به روش میدانی و کتابخانه ای صورت گرفته هدف شناخت هر چه بهتر نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز و توصیف و طبقه بندی این آثار است. برای این منظور پس از معرفی باغ ارم و مروری بر تاریخچه آن، ضمن طبقه بندی این آثار هر یک از تصاویر مورد بررسی قرار گرفته است. موضوعات نقاشی های دیواری باغ ارم به سه دسته : ۱- اساطیری و باستانی ۲- داستانی ۳- نقوش تزیینی تقسیم شده که هر یک دارای زیر مجموعه هایی است. در این پژوهش ضمن بررسی این سه دسته و ریشه یابی برخی از مضامین و موضوعات به تاثیرات هنر غربی در برخی از موضوعات و شیوه اجرایی آن ها اشاره شده است. تجمل گرایی و قدرت طلبی سفارش دهندگان نیز می تواند دلیلی بر تنوع موضوعی آثار باشد.

واژگان کلیدی

نقاشی دیواری، قاجاریه، شیراز، تزیینات معماری، باغ ارم.

Email : chekhabaraz@yahoo.com

Email:a-Shirazi41@yahoo.com

* مدرس دانشگاه فنی و حرفه ای، انقلاب اسلامی، شهر تهران، استان تهران

** استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران

مقدمه

یکی از نویسندگان به نام آن دوران در وصف زیبایی شیراز و باغ ارم نوشته: «... بستانی است بی مثال و گلشنی بهشت تمثال، فضای جان فزایش، طرب انگیز؛ سروهای سر به فلک کشیده؛ انحاء ریاحینش از خاک دمیده. عمارتی دارد شاهانه مشتمل بر تالاری که به واسطه دو ستون قوی پیکر برپاست و ارسی و گوشواره و اتاق های دیگر را از فوقانی و تحتانی داراست. آبشارهایی متعدد از هر جانب آن روان است و سبزه های اطراف جویش، چون خط برگرد عارض نوش لبان» (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۸۳۲-۸۳۱)

باغ ارم، تاریخ و تحولات زیادی را پشت سر گذاشته است. «این باغ که از زیباترین باغ های ایران در شمال غرب شیراز است، در خیابان ارم قرار دارد و از ضلع شمال غربی به بلوار دانشجو، خیابان آسیاب سه تایی، محدود می گردد. مساحت این باغ ۱۱۰۳۸۰ متر مربع و زیر بنای موجود آن ۱۸۶۹ متر مربع است. (تصویر ۱) مورخان، تاریخ ساخت این باغ را در سده پنجم هجری قمری یعنی دوران حکومت اتابک چراچه سلجوقی می دانند. برخی از حافظ پژوهان و پژوهشگر نیز با استناد به ابیاتی از غزل و قصیده های حافظ شیرازی که در مدح شاه شیخ ابواسحاق اینجو سروده است این باغ را متعلق به وی می دانند.

در زمان تیموریان باغ ارم الهام بخش تیمور جهت ساختن باغی به همین نام در سمرقند بوده است. در اواخر دوره زندیه و اوایل دوران قاجاریه سران ایل قشقایی این باغ را مقر ایل خود ساختند و جانی خان نخستین ایلخان قشقایی و پسرش محمد قلی خان، دستور ساخت حصار و نخستین بنای باغ را دادند. در دوره ناصرالدین شاه حاج حسنعلی خان نصیر الملک از بزرگان شیراز، این باغ را از سران ایل قشقایی خرید و ساختمان زیبایی کنونی را در آن بنا کرد. به نوشته فرصت الدوله در «آثار عجم»، حاجی محمد حسین معمار که از معماران برجسته دوران خود بود، نقش اصلی را در ساخت این بنا داشته است. تزئینات ناتمام باغ پس از مرگ حسنعلی خان در سال ۱۳۱-۱۸۹۳ هجری قمری - میلادی، توسط ابوالقاسم خان نصیر الملک به پایان رسید. باغ ارم پس از ابوالقاسم خان نصیر الملک

«باغ یکی از بنیادی ترین مفاهیم در هنر، تفکر و زندگی ایرانی است. آرزوی رسیدن به باغ ازلی نقوش این سرزمین را پر کرده است و نقوش، آهن و چوب و پارچه را، عجیب آن که از این مفهوم اغلب ساده می گذریم و گاه حتی آن را فراموش می کنیم. واژه «پردیس» (پارادایز، پایی = پیرامون و دزا = انباشتن) که به معنی درخت کاری و گل کاری پیرامون ساختمان می باشد از زبان فارسی وارد دیگر زبان ها شده است. قوم آریایی خاطره سرسبزی سرزمین خود را به همراه خویش به این جا آورد. در دوره هخامنشیان و بعد از آن ایران صاحب باغ های بی شمار و بزرگ و با شکوه بوده است. «گزنفون» مورخ یونانی این مطلب را در نوشته های خویش ثبت نموده است». (کامرانی، ۱۳۸۴-۶۸، ۶۹) هم چنین «رموز هنری طراحان، معماران، حجاران، نقاشان و خطاطان فارس که بناهای با عظمت هخامنشی و ساسانی را به وجود آورده اند، سینه به سینه و نسل به نسل به اخلاف آنان به ارث رسیده است. هر چند در ادوار اسلامی موقعیتی پیش نیامده که بناهای سنگی و جسیم تخت جمشید و سایر آثار نظیر آن ها تجدید حیات پیدا کند، ولی آثار معماری ساسانی از قبیل بناهای مرتفع آجری، مشتمل بر تاق های بلند و گچ بری های زیبا و هم چنین سد بر روی رودخانه ها در ادوار بعد، با تلفیق مظاهر عقاید اسلامی استمرار یافته است» (امداد، ۱۳۷۸، ۲۶-۲۵)

«باغ ها به طور کلی در برگیرنده سه گونه عمده باغ های میوه، سبزی کاری و تزیینی می باشند. باغ های تزیینی ایران اغلب دارای سردر ورودی مجلل یا ساده خیابان بندی، شبکه جداول پهنه های کوچک و بزرگ آب، باغچه های درخت گل و بناهای مختلف هستند. شهر شیراز نیز از دیرباز دارای باغ ها و بوستان های بسیار بوده، که هر یک بیان گر شیوه معماری و باغ سازی دوران خود بوده اند. شیراز دارای بیش از دو هزار باغ قدیمی بوده که هم اینک تنها برخی از آن ها پا برجا مانده است» (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴، ۷۷)

تصویر ۲ - باغ ارم، نقاشی روی کاشی هفت رنگ، نقاشی های برگرفته از اساطیر کهن، گرفت و گیر، باغ ارم

تصویر ۱ - نمایی از باغ ارم، قاجاریه

تصویر ۴ - نقش برجسته تخت جمشید، دوره هخامنشی

تصویر ۳ - نبرد خیر و شر، نقاشی دیواری، باغ ارم، هلالی اصلی پشت عمارت

که نیزه ای در دست دارد». (کمالی سروستانی، ۱۳۸۱، ۸۰) بررسی و طبقه بندی موضوعی نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز

یکی از دلایل انتخاب باغ ارم از بین تمامی باغ های موجود در شیراز تنوع موضوعی نقاشی های دیواری آن است، به طوری که بررسی نقاشی های این باغ و نتایج به دست آمده شامل دیگر باغ های شیراز نیز می شود. موضوعات نقاشی شده در این باغ شامل مضامین باستانی و اساطیری، صحنه های شکار، داستانی، گل ها و گیاهان، دلدادگان جوان، مناظر ساختمانی و غیره می باشد. در تایید این گفته و اهمیت این باغ همین بس که دو ویلمورن^۱ سیاح فرانسوی در اواخر سده نوزدهم در باغات اطراف شیراز تصاویری از شاهان قاجار به ویژه ناصرالدین شاه را مشاهده و از آن یاد کرده اند. علاوه بر این صحنه هایی از نقاشی عاشقانه، زندگی مردم در حالات مختلف و پیکره هایی از شخصیت ها در تخت جمشید را نیز مورد توجه قرار داده است». (فلور ویلم، ۱۳۸۱، ۳۵)

با توجه به اشاره این سیاح به تصویر ناصرالدین شاه و موارد دیگر شکی نیست که منظور وی باغ ارم بوده چرا که چنین تصویری در دیگر باغ های شیراز مشاهده نشده است.

تمایل صاحبان منصب و قدرت به بناها و کاخ های موجود منجر به سفارش نقاشی هایی با موضوعات

به فرزندش عبدالله قوامی رسید و پس از چندی محمد ناصر خان قشقایی آن باغ را خرید.

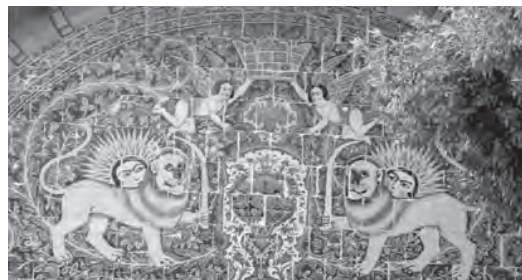
مدتی این باغ در اختیار قشقایی ها بود تا این که در زمان استانداری معتمد الدوله فرخ، بابت بدهی مالکان آن به تصرف دولت درآمد و در سال ۱۳۸۵ - ۱۹۹۶ هجری قمری - میلادی، به دانشگاه شیراز واگذار گردید و هم اکنون نیز در اختیار این دانشگاه است.

این ساختمان دارای سه طبقه می باشد که طبقه زیرین دارای حوض خانه ای برای استراحت در روزهای گرم تابستان است و در آن آب نمایی قرار دارد و اتاق آن با کاشی های هفت رنگ مزین شده است. جوی آبی نیز از وسط آن می گذرد و سپس به آب نمای جلوی ایوان می ریزد.

طبقه دوم دارای ایوانی دو ستونی با سقف مسطح است که در پشت آن تالاری قرار دارد و دو طرف آن دو راهرو، چهار اتاق در دو طرف راهرو و دو ایوان کوچک و دو طبقه ساخته شده و بر فراز این دو راهرو، دو گوشواره به عنوان طبقه سوم وجود دارد. در پشت ساختمان اصلی، ساختمان و محوطه اندرونی آن قرار دارد. ازاره های جلوی عمارت اصلی از سنگ و گندمک یکپارچه است که بیش از دو متر ارتفاع دارد و تعداد آن هاهشت عدد است که بر روی شش عدد آن ها کتیبه هایی از اشعار حافظ، سعدی و شوریده به خط نستعلیق میرزا علینقی شریف شیرازی نوشته شده است. بر روی دو لوح سنگی دیگر، تصویر مردی دیده می شود

تصویر ۶- پادشاهان هخامنشی در نقاشی های دیواری باغ ارم

تصویر ۵- نقاشی روی کاشی هفت رنگ، هلالی ساختمان داخلی (اندرونی) شیر و خورشید، فرشته ها و گل ها، عمارت باغ ارم

در مقابله با درماندگی ها و ضعف او دربرآوردن آرزوها و ترس از حوادث غیر مترقبه. حوادثی که در اسطوره نقل می شود، هم چون داستان واقعی تلقی می گردد، زیرا به واقعیت ها برگشت داده می شود و همیشه منطقی را دنبال می کند. اما آن چه در این روایت ها مهم است صحت تاریخی آن ها نیست، بلکه مفهومی است که شرح این داستان ها برای معتقدان آن ها دربردارد... در واقع، شاهنامه منبع اصلی روایت های اساطیری و حماسی ایران به زبان فارسی است که براساس خدای نامه ۱ سروده شده است» (آموزگار، ۱۳۸۴، ۳۰ تا ۸)

الف- گرفت و گیر

گرفت و گیر یا همان نبرد دو حیوان یا انسان با حیوان، به گونه ای نبرد بین دو نیروی متضاد یا خیر و شر را

تصویر ۸- نقش برجسته هخامنشی، تخت جمشید

باستانی و اساطیری شده است. نقاشانی که به امر تزئین و نقاشی دیوار باغ های شیراز پرداخته اند به علت آشنایی با نقوش برجسته و آثار هنری دوره هخامنشی و ساسانی (در فارس) مضامین مرتبط به آن دوران را ملموس تر و با شباهت بیش تری تصویر کرده اند. در یک طبقه بندی کلی می توان نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز را به سه دسته:

۱- موضوعات اساطیری و باستانی

موضوع هایی که ریشه در هنر و فرهنگ ایرانی به ویژه فرهنگ منطقه ای فارس (شیراز) به عنوان پایتخت فرهنگ ساز ایران دارد، موضوع های اسطوره ای، گرفت و گیر، شیر و خورشید تصاویر پادشاهان، صحنه های شکار و شکارگاه، تحت عنوان موضوعات اساطیری و باستانی ذکر شده است.

اسطوره «...کلمه ای معرب است که از واژه یونانی هیسْتوریا، به معنی «جست و جو»، «آگاهی» و «داستان» گرفته شده و برای بیان مفهوم اسطوره در زبان های اروپایی از بازمانده واژه میتوس به معنی «شرح، خبر و قصه» استفاده می شود. اسطوره واکنشی از ناتوانی انسان است

تصویر ۷- کاشی برگرفته از نقش برجسته هخامنشی با توجه به نوع پوشش آن ها، هلالی پشت عمارت اصلی، باغ ارم

۱- خداینامه مجموعه روایت های اساطیری و تاریخی موجود در دوره ساسانی است که بر اساس منابع کتبی و شفاهی آن دوران تدوین شده بود. (آموزگار، ۱۳۸۴، ۸ تا ۳)

تصویر ۹- نقاشی دیواری، کاشی هفت رنگ باغ ارم شیراز، برگرفته از نقش برجسته های تخت جمشید

تصویر ۱۰- کوروش هخامنشی بر تخت پادشاهی، نقش برجسته، تخت جمشید

تصویر ۱۱- پادشاه هخامنشی در حال نبرد با حیوان اساطیری (نماد شر)، باغ ارم

بیان می کند که «ثنویت مشخصه دین زردشتی است و آن اعتقاد به وجود دو نیروی اساسا متضاد است که دست اندر کارند.

در آیین مهر پرستی نیز نیروهای متضاد و خیر و شر وجود دارند. شاید شیر نماد مهر است و همچنین در یکی از مراتب تشرف در کیش مهرپرستی «مرتبه چهارم است» یعنی مرتبه شیر، نخستین مرتبه از مراتب اعلی به شمار می رفت. تقریباً در همه معابد مهری صحنه هایی از گاوکشی در مرکز نقوش برجسته وجود دارد...» (همان، ۹). بعضی ها نبرد بین این دو حیوان را به ستیز بین فصل ها تعبیر کرده اند که می توان آن را به نبرد دو نیروی متضاد مرتبط دانست.

تصویر ۲، صحنه گرفت و گیر (جدال بین خیر و شر) را نشان می دهد. این تصویر که بر سنتوری عمارت باغ ارم و به صورت قرینه در دو طرف پیشانی عمارت قرار گرفته صحنه جدال بین ببر و گاو را به تصویر کشیده و نقوش زمینه نیز به گونه ای بیان گر این جدال و برتری یکی بر دیگری است. تسلط و برتری نقوش اسلیمی درشت بارنگ زرد و سبز بر زمینه نقوش گیاهی و گل های ظریف و ریز زمینه غلبه ببر را تداعی می کند. نقاشی دیگری که به شیوه کاشی هفت رنگ، برهلالی پشت عمارت اصلی تصویر شده نبرد انسانی (سرباز، یا پادشاه هخامنشی) نماد خیر با حیوان ترکیبی، نماد شر (اهریمن) را نشان می دهد. (تصویر ۳) این تصویر نیز برگرفته از نقوش برجسته هخامنشی است و تعلق خاطر نقاش به اساطیر و وفاداری او را به تصویر ماخذ را به خوبی نشان می دهد. (تصویر ۴) در این نقش برجسته تصویر انسانی را می بینیم که با حیوان ترکیبی با سر و تنه شیر و دم عقرب، بال و پای عقاب در حال نبرد است.

ب- شیر و خورشید

«در هنر و کیش هخامنشیان، شیر نماد میترا است و در آیین مهر پرستی نیز شیر مقام ویژه ای دارد. غیر از آن شیر نماد برج اسد و شکل نجومی است ... در میان شیعیان ایرانی، شیر نماد حضرت علی (ع) است. در دوره هخامنشی و ساسانی شکل شیر اهمیت ویژه ای داشته و برای نشان دادن قدرت و نیروی پادشاه اغلب او را در حال مبارزه و شکار شیر نشان داده اند. نقش شیر، از دوره غزنویان به بعد گاهی در ترکیب با خورشید دیده می شود که به ویژه از دوره صفوی به بعد این ترکیب تصویری را بسیار می بینیم و در دوره قاجار به نشان دولت ایران تبدیل می شود که البته رسامی های متفاوتی داشته است». (افشار مهاجر، ۵۱، ۱۳۷۹) نقش شیر و خورشید در نقاشی های دیواری باغ های شیراز نیز مشاهده می شود و اغلب این نقاشی ها برپیشانی تاق ها (سنتوری ها) و بر روی کاشی هفت رنگ کار شده است. در باغ ارم نیز تصاویری چنین موضوعاتی تصویر شده است. تصویر ۵، مربوط به نقاشی است که در

تصویر ۱۳- ناصرالدین شاه سوار بر اسب، نقاشی دیواری، کاشی هفت رنگ، هلالی مرکزی، باغ ارم

تصویر ۱۲- هلالی پشت عمارت اصلی باغ ارم روبه سمت غرب.

سوی پادشاه و تمام رخ هستند. (تصویر ۶) این تصویر نیز از نقش برجسته ای با همین نقوش به نام «متظلم مدی» در تخت جمشید الهام گرفته شده است. پایین تر از این تصویر نقاشی هایی شبیه به نقش برجسته «هدیه آورندگان» در

تصویر ۱۴- ناصرالدین شاه تصویر چاپ سنگی شماره دوازدهم، روزنامه شرف

هلالی های ساختمان اندرونی (حمام) و رو به سمت مشرق بر روی کاشی هفت رنگ به صورت قرینه دیده می شود. خورشید دارای چشم و ابرو و به شکل زن و شیر در حالی که بدن نیم رخ و سر تمام رخ است با شمشیری در دست تصویر شده است. مانند سایر نقاشی ها، خورشید کمی پشت شیر قرار گرفته و شعاع های نور به صورت خطوط تیره نشان داده شده است.

ج- تصاویر پادشاهان و سربازان
پادشاهان قاجار در پی شکوه و جلال شاهانه به تقلید از آثار موجود در مناطق مختلف فارس که از دوران هخامنشی و ساسانی به جا مانده سفارش آثاری را به هنرمندان می دادند که الهام گرفته از آثار ذکر شده بود. در باغ ارم، نقاشی هایی با موضوع پادشاهان و سربازان هخامنشی و ساسانی وجود دارد. اگرچه این تصاویر به طور مستقیم برگرفته از نقوش هخامنشی و ساسانی در شیراز و یا در مناطق دیگر است اما گاهی نیز تلفیقی از آثار موجود و ذهن خلاقانه هنرمند است.

اغلب تصاویر موجود در باغ ارم با مضامین مورد اشاره در حیاط پشت عمارت، در قسمت غربی آن قرار دارد و همه بر روی کاشی کار شده است. بزرگ ترین این نقوش روی هلالی (سنتوری)، صحنه ای است از پادشاه باستان (جمشید) که پشت سراو به ترتیب مستخدم با سایه بان و دو کمان دار و روبه روی وی سه فرد که چهره اولین نفر مقابل پادشاه به صورت تمام رخ می باشد، دیده می شود. دو نفر پشت سر او مانند بقیه افراد روبه

تصویر ۱۸- شکار چینان در حال شکار، بخشی از تصویر، باغ ارم
هلالی پشت عمارت اصلی، روبه سمت غرب

تصویر ۱۵- شاهزاده ای با باز شکاری، کاشی هفت رنگ، باغ ارم

تصویر ۱۹- استراحتگاه تابستانه، کاشی، باغ ارم

تصویر ۱۶- نقاشی روی چوب، باغ ارم

تصویر ۲۰- صحنه شکار، کاشی هفت رنگ، استراحتگاه تابستانه، باغ ارم

تصویر ۱۷- صحنه شکار با پس زمینه مناظر طبیعی، کاشی، باغ ارم

تصویر ۲۵- موضوعات داستانی، بهرام و منیژه، استراحتگاه تابستانه، باغ ارم

تصویر ۲۱- نقاشی به روش کاشی هفت رنگ، اروپایی مشغول بازی با سگ شکاری خود، باغ ارم

تصویر ۲۶- فرهاد کوه کن، نقاشی دیواری استراحتگاه تابستانه، باغ ارم

تصویر ۲۲- داستان حضرت سلیمان، کاشی هفت رنگ هلالی میانی نمای بیرونی امارت باغ ارم

تخت جمشید ترسیم شده اما با تفاوت هایی که کاملاً ذوق و سلیقه نقاش در آن مشهود می باشد. (تصویر ۷) با توجه به تصویر ۸ که از نقش برجسته های تخت جمشید است و مقایسه آن با تصویر ۷، و توجه هنرمند به نقوش باستانی و خلاقیت او آشکار می شود. هنرمند ایده و نقوش را از نقش برجسته ها گرفته اما با تصورات ذهنی خویش در آمیخته است، چه در تک عناصرها مانند لباس و یا شکل کلاه ها و چه در ترکیب کلی موضوع.

تصاویر دیگری با همین مضامین در سقف اتاق تابستانه امارت ارم وجود دارد. تصویر پادشاه هخامنشی (کوروش) نشسته بر تخت پادشاهی توسط نقاش قاجاریه در سقف این امارت بر روی کاشی هفت رنگ تصویر شده است (تصویر ۹) نمونه اصلی که به احتمال زیاد مد نظر هنرمند بوده نیز در این جا مشاهده می شود که نقش برجسته ای از بنای تخت جمشید است. (تصویر ۱۰) همچنین تصویر دیگری برگرفته از نقوش هخامنشی (تخت جمشید) که مبارزه پادشاه هخامنشی با اهریمن (حیوان تلفیقی) را نشان می دهد. در مرکز یکی از هلالی های نمای اصلی نقش گیاهی نقاشی شده است. (تصویر ۱۱)

نقاشی هایی از سربازان هخامنشی، کمان داران و نیزه دارانی که گاه نکهبان آتش هم هستند و در قاب های کوچک

تصویر ۲۳- مجلس زلیخا، کاشی هفت رنگ هلالی مرکزی، باغ ارم

تصویر ۲۴- حمام کردن شیرین و عبور خسرو، هلالی مرکزی، باغ ارم

تصویر ۲۹- دو دلاده با لباس قاجاری در اتاق با پرده های قرمز رنگ، استراحتگاه تابستانه، باغ ارم

تصویر ۲۷ - دختر لمیده، کاشی هفت رنگ، نمای بیرونی عمارت باغ ارم

ناصرالدین شاه می باشد. (تصویر ۱۴) ناصرالدین شاه با لباس آبی رنگ و زیور آلات خاص پادشاهی (حمایل) سوار براسبی سفید در زمینه ومنظره ای طبیعی با شکوه و جلالی ویژه تصویر شده است.

د- صحنه های شکارگاه و شکارچیان

شکار و شکارگاه از دیرباز مورد توجه انسان ها بوده است. گاه به دلیل رفع نیاز های اولیه و گاه تفریح و تفرج و گاه به عنوان نشان قدرت و توانایی، این موضوع نقش مهمی در زندگی وهنر انسان ها داشته است. از نقوش تک رنگ انسان های اولیه «میر ماس، همیان، دوشه و غیره» گرفته تا نقوش حک شده بر صخره های ساسانی «طاق بستان، نقش رستم و غیره» و همچنین در نقاشی ها و نقش برجسته های دوره اسلامی. در اغلب باغ های شیراز صحنه شکار و شکارگاه وجود دارد، خواه بر روی کاشی های هفت رنگ، گچ، سقف ها و یا روی زمینه چوب.

در نقوش دیواری باغ ارم شیراز نیز شکار بسیار دیده می شود. این نکته بیان گر علاقه صاحبان منصبان آن دوره به موضوع شکار است که هنرمندان را وادار به تصویر کردن چنین موضوعاتی می نمودند. جالب تر این که گاه نقاشی ها به گونه ای ترسیم می شده که گویی صحنه های واقعی زمان خود نقاش است و شاید شخصیت های محلی را به تصویر کشیده است. (تصویر ۱۵)

یکی از سیاحان در این باره نوشته: «... ساعت شش از چنار دالکی روانه شدیم و حدود نیم فرسخ که رفتیم، به پسر دوم و الی فارس در شیراز «قوم الملک» که عازم شکار بود، برخوردیم. او که حدود سی ساله می نمود و سوار کالسکه دو اسبه بود و پانزده، شانزده سوار به دنبالش می آمدند. یکی از سوارها باز شکاری روی دست داشت...» (ته اورا، ۱۳۸۳، ۱۵۸)

همان طور که در تصاویر ۱۶ تا ۲۰ مشاهده می شود، صحنه هایی از شکار بر روی کاشی هفت رنگ و یا نقاشی رنگ و روغن بر روی چوب در سقف یا نمای عمارت باغ

بر روی ستون های عمارت باغ ارم مشاهده می شود. (تصویر ۱۲) همه این تصاویر دارای نمونه های اصلی هستند که هنرمندان از آن ها الهام گرفته و اشاره به آن ها در این مجال امکان پذیر نیست.

یکی دیگر از نقاشی های پادشاهان که دو ویلمورن نیز به آن اشاره کرده تصویری از ناصرالدین شاه قاجار است که بر مرکز هلالی اصلی و بزرگ عمارت باغ ارم کشیده شده است. (تصویر ۱۳) این نقاشی بر روی کاشی هفت رنگ، به شیوه اروپایی و متأثر از هنرمندان اروپایی است که سعی در واقع نمایی دارد و برداشتی از عکس واقعی

تصویر ۲۸ - رنگ و روغن روی چوب، دختر فرنگی با دسته گلی در دست، سقف تالارصلی باغ ارم

ارم شیراز مشاهده می شود.

شکارچیان اغلب با سلاح های گرم (تفنگ) و با لباس های محلی (فارس) در حالت های متنوع مشغول شکار هستند. لباس های غیر ایرانی (هندی، عربی) بر تن شکارچیان دیده می شود که حاکی از روابط سیاسی و فرهنگی بین دیگر کشورها در دوران قاجار است که این تصاویر علاوه بر این که گویای تاثیرپذیری از نقاشان غربی است. (تصویر ۱۹ و ۲۱) همچنین مهمان دوستی مردم فارس را نیز نشان می دهد.

۲- مضامین داستانی

الف- قصص قرآنی و داستان های ادبیات فارسی

نقاشی با مضامین داستانی از دیگر موضوعاتی است که باعث تنوع در نقاشی های عمارت باغ ارم شده است. این موضوع ها که اغلب بر گرفته از قصه های قرآنی و شاهکارهای ادبیات فارسی است حاوی داستان هایی از نظامی گنجوی، مثنوی مولوی و شاهنامه فردوسی می باشد. این داستان ها و تصویرسازی ها در هنر ایران زمین سابقه ای طولانی دارد.

نقاشی های دیواری با موضوع (داستانی) باغ ارم، شامل یوسف و زلیخا، بارگاه حضرت سلیمان، خسرو و شیرین (حمام کردن شیرین)، فرهاد کوه کن و شیرین، بهرام و منیژه است، که همه بر روی کاشی هفت رنگ کار شده اند.

داستان بارگاه حضرت سلیمان، موضوع یکی از بزرگ ترین نقاشی ها است که بر هلالی مرکزی عمارت باغ ارم بر روی کاشی هفت رنگ تصویر شده است. (تصویر ۲۲) در این نقاشی، حضرت سلیمان و ملکه بلقیس، رستم و برخی دیگر، خدمه و دیو هایی را که طبق روایت به فرمان آن حضرت بودند، دیده می شود. در همین هلالی و پیشانی عمارت درست کمی پایین تر از این تصویر دو داستان معروف دیگر نیز به صورت نقاشی بر کاشی هفت رنگ وجود دارد. تصویر سمت راست داستان حضرت یوسف (ع) و ماجرای نارنج بران و در سوی دیگر داستان حمام کردن شیرین و عبور خسرو را به زیبایی هرچه تمام تر، با غلبه رنگ های گرم به تصویر درآمده است. (تصاویر ۲۳ و ۲۴) در سقف استراحتگاه تابستانی عمارت باغ ارم شیراز نیز داستان های شیرین و فرهاد و بهرام و منیژه به صورت کاشی هفت رنگ نقاشی شده است. (تصاویر ۲۵ و ۲۶)

ب- تک چهره ها و دلداده گان جوان

تصاویر دلداده گان، زنان و دختران جوان اغلب از نیم تنه و چهره، سه رخ ترسیم شده است. این موضوع اغلب فضای نقاشی ها را به خود اختصاص داده است. این نقوش بر روی قاب هایی که روی ستون های نمای شرقی و نمای غربی (اندرونی) قرار دارند و در داخل بنا و

تصویر ۳۰- تالار اصلی باغ ارم، اعلان (اروپایی) نصب شده بر روی زمینه نقاشی شده بر روی سقف چوبی

تصویر ۳۱- تالار اصلی باغ ارم، نقاشی رنگ و روغن روی چوب

تصویر ۳۲- بخشی از تصویر، قوت قلم در ترسیم نقوش گیاهی رنگ و روغن روی چوب، سقف تالار اصلی باغ ارم

تصویر ۳۳ - نقاشی گلدان های پراز گل، کاشی هفت رنگ ستون های امارت باغ ارم

تصویر ۳۴ - نقاشی رنگ و روغن روی چوب سقف اتاق های امارت باغ ارم

تصویر ۳۵ - سقف تالار اصلی باغ ارم، نقاشی رنگ و روغن روی چوب

بر روی سقف ها، در میان نقوش و در قاب های متعدد به صورت نقاشی بر روی کاش هفت رنگ و یا روی چوب و گچ تصویر شده اند. چهره زنان و دختران جوان گاه در حالت لمبیده (تصویر ۲۷) و یا به صورت نیم تنه با شاخه گلی در دست و یا در حال بازی با حیوان خانگی و غیره که اغلب کلاه های فرنگی و یا روسری های محلی (چارقد) سفید رنگ به سر دارند، دیده می شود. یکی از این نقاشی ها که ابعاد بزرگی هم دارد و به شیوه نقاشی رنگ و روغن روی چوب بر سقف چوبی سالن پذیرایی (تالار اصلی) قرار دارد. (تصویر ۲۸) این تصویر نیم تنه زنی را نشان می دهد که با روسری، لباسی سفید و دسته گلی در دست، سیمایی شبیه به ایرانیان دارد.

تصاویر دو دل داده در کنار یکدیگر نیز در این مجموعه قرار دارد. پس زمینه این اثر فضای داخلی اتاقی با پنجره باز رو به بیرون است که از گوشه های بالا قاب، پرده ها به کنار زده شده اند. (تصویر ۲۹) نقاش با این ترفند، سعی در واقع نمایی و زیبایی اثر داشته است. غلبه رنگ قرمز در موضوعات نقاشی ها خودنمایی می کند. در این جا نیز تاثیر نقاشی غربی بر نقاشی های این باغ به چشم می خورد. این تاثیرات، هم از نظر شیوه اجرایی، کاربرد رنگ، سایه پردازی ها و هم انتخاب موضوع (دختران فرنگی) و تقلید از نقاشی های اروپایی است. هنرمند گاه به منظور آسان نمودن کار تزیین به نصب اصل اعلان های نقاشی شده اروپایی بر زمینه کار و یکسان سازی آن اقدام نموده است. (تصاویر ۳۰ و ۳۱)

۳- نقوش تزیینی

اگرچه تمام نقاشی های دیواری در باغ ارم شیراز هم به لحاظ محل های قرار گیری نامتعارف (در سقف های بلند و بر دیوارهای مرتفع) و هم به دلیل اندازه کوچک آن ها در زمینه ای پر نقش که با توجه به فاصله معمول مخاطب، موضوع قابل مشاهده و درک نمی باشد، می توان گفت کار بردی تزیینی دارند. اما در این تقسیم بندی توجه به نقوشی است که جنبه تزیینی دارند و کاربرد معنایی و مفهومی آن ها مدنظر نمی باشد. این ها عبارتند از: ۱- نقوش گیاهی ۲- نقوش هندسی ۳- نقوش حیوانی

الف - نقوش گیاهی

«رونق و رواج عالم گیر نقاشی گل و مرغ بر قلمدان ها و قاب آینه ها و خلق مرقعات با نقش آفرینی گل های رنگ در رنگ و پرندگان زیبا پر و بال، شیراز، پایتخت شعر و میعاد گاه گل و بلبل، در فاصله سده های «دوازدهم و سیزدهم هجری قمری» بار دیگر سهم و اجر شیراز، این کهن خاستگاه هنر و فرهنگ ایران زمین را در پیگیری مکتبی ایرانی و مستقل، بر تافته و برخاسته از خیال و اندیشه و سر پنجه های خلاق نگارگران شیرازی، در تاریخ نقاشی ایرانی به ثبت رساند». (سیف، ۱۳۸۶، ۱۰)

بدون تردید، نقش غالب دیوارهای موجود در باغ ارم،

اعظم آثار را به خود اختصاص داده می توان به دو گروه عمده تقسیم کرد:

۱ - گردش های ختایی، گیاهان، گل ها و درختچه ها

این نقوش که اغلب برگرفته از انواع گیاهان و گل های طبیعی است و جای جای سقف و دیوارها را پوشانده و بر روی کاشی های هفت رنگ یا رنگ و روغن روی چوب یا گچ، نقاشی شده اند. نقاشان عمارت باغ ارم، گاه با حرکت سریع قلم و گاه با تمام دقت و ظرافت به ترسیم گل ها و گیاهان این بنا پرداخته اند. بعضی از نقوش با چنان مهارت، دقت و قدرت کار شده اند که ضرب قلم «لطفعلی صورتگر» را تداعی می کند (تصویر ۳۲) نقوش گیاهی به صورت دسته گلی دست دختران جوان، گلدان های پر از گل و گاه در قاب هایی به صورت چند شاخه و گاه در ترکیب درختچه ای، خود نمایی می کند. (تصاویر ۳۳ و ۳۴)

تصویر ۳۶ - تالار اصلی باغ ارم، نقاشی روی چوب

۲- نقوش اسلیمی

نقوش اسلیمی اغلب در کنار و لابه لای نقوش گیاهی و در متن نقاشی ها گسترده است و باعث حرکت ملایم چشم در سراسر سطوح نقاشی و در نتیجه باعث هماهنگی اثر می شود. گاه این نقش غلبه خود را نسبت به نقوش دیگر با ضخامت و یا اختلاف رنگی نشان می دهد، که این موضوع باعث استحکام نقوش شده است.

نقوش اسلیمی گاه در یک سقف نقش مایه ای شبیه به نقش فرش را القا می کند که تمام متن کار را پوشانده و چنان چه نقوش دیگری در آن سطح وجود داشته باشد به تبعیت از نقوش اسلیمی است که در داخل سطح قرار گرفته اند. (تصویر ۳۵) گاه نقوش اسلیمی با حرکت و پیچش خود در امتداد کناره ها و حاشیه های یک نقش تشکیل قاب های بسیار زیبایی می دهد که نقش گیاهی و انسانی و حیوانی را در خود نگاه داشته است. (تصویر ۳۶) نقوش اسلیمی گاه با حرکت و گردش متقارن خود گلدانی را به وجود آورده که این گلدان با نقوش گیاهی طبیعی و یا تزیینی پر شده است. (تصویر ۳۷)

تصویر ۳۷- گلدان شکل گرفته با نقوش گیاهی، کاشی هفت رنگ، ستون های باغ ارم

ب- نقوش هندسی

در نقاشی های دیواری باغ های شیراز نقوش هندسی، حجم زیادی به خود اختصاص نداده اند. اگر چه همین تعداد اندک نیز از لحاظ زیبای در نوع خود بی نظیرند. یکی از نقوش هندسی که در سقف استراحتگاه تابستانه باغ ارم اجرا شده، در نوع خود بی نظیر است. در این سقف که سراسر آن با کاشی های منقوش پوشانده شده، هر بخش یک قاب مستطیل شکل دارد که روی آن ها نقوش گیاهی اسلیمی و موضوع های داستانی مشاهده می شود. (تصویر ۳۸) این نقاشی ها ترکیبی از نقاشی های روی کاشی هفت رنگ و گره چینی است که در عین زیبایی، تلفیق هنرمندانه دو روش نقاشی دیواری را نشان می دهند.

نقوش گیاهی، اعم از طبیعی و انتزاعی است که می توان گفت زیباترین نقوش در نوع خود هستند. نقوش گیاهی با حرکت پیچشی اسلیمی و ختایی که در متن سقف و دیوارها و گاه به صورت قاب های با گلدانی پر از گل و یا شاخه های گل، زیبایی وصف ناپذیری به بنای موجود در باغ ارم شیراز داده است.

پرنده گانی که لابه لای درختچه ها، گل ها و گلدان های پر از گل تصویر شده اند، تازگی و زندگی خاصی به آن ها داده است. تصور فضای پر از درخت و پرندگان درون محیط باغ و نقش و نگاره های دیوار، سقف و فرش موجود در کف اتاق ها و راهروها که مملو از نقوش زیبای گیاهی و پرندگان بوده، وصف ناپذیر است.

نقوش گیاهی نقاشی های دیواری باغ ارم که بخش

تصویر ۳۸- سقف امارت باغ ارم، نقش هندسی (گره چینی) و تلفیق آن با کاشی هفت رنگ

تصویر ۳۹- دوپرنده (قرقاوول و طوطی) رنگ و روغن روی چوب، سقف امارت باغ ارم

تصویر ۴۰- دختری با حیوان خانگی (خرگوش) نقاشی رنگ و روغن بر روی چوب، سقف امارت باغ ارم

ج- نقوش حیوانی

در میان نقاشی های دیواری بناهای باغ های شیراز، شاید بعد از نقوش گیاهی از نظر تعداد و تنوع نقوش حیوانی بیش ترین سهم را به خود اختصاص داده است. حیوانات و پرندگانی که در این مکان ها تصویر شده اند عبارتند از: اسب، شیر، ببر، گاو، آهو، سگ های شکاری، گوزن، خرگوش و غیره، و پرندگانی نظیر باز شکاری، طوطی، درنا، قرقاول و مرغابی.

این نقوش در صحنه های متنوع و متفاوت دیده می شوند، بعضی از حیوانات مربوط به صحنه های اساطیری (گرفت و گیر، نبرد خیر و شر) هستند، مانند گرفت و گیر شیر با گاو، شیر در نقشی نمادین در تصویر شیر و خورشید. اما در اغلب نقوش حیوانات و پرندگان، کاربرد و حضوری عادی و معمولی دارند، مانند اسب در صحنه های شکار. بر اساس ضرورت داستانی که کاربرد معمولی دارند حیوانات در داستان حضرت سلیمان و حیوانات دست آموز خانگی که معمولاً در دست زنان و دختران جوان مانند خرگوش، گربه و سگ های خانگی دیده می شود. (تصاویر ۴۰، ۳۹) توجه به کاربرد بعضی از حیوانات در نقاشی های این دوره، تاثیرپذیری هنرمندان ایرانی از هنر اروپا را نشان می دهد.

د- مناظر ساختمانی شهر و روستا و طبیعت دور دست

ساختمان ها، مناظر شهری، روستایی و طبیعی (کوه و درخت) از دیگر موضوع های نقاشی دیواری است که هنرمندان دوره قاجار برای تزیین بناهای باغ ارم از آن استفاده کرده اند. این نقاشی ها گاه به صورت تصویری مجزا و قاب شده در متن نقوش (تصاویر ۴۱، ۴۲) و گاه به صورت پس زمینه نقوش دیگر مثلاً در پس زمینه نقشی باستانی و برگرفته از تخت جمشید، منظرهای طبیعی و دورنمای ساختمانی و یا خیالی دیده می شود. (تصاویر ۴۳، ۴۴) در این گونه تصاویر هنرمند نقاش از عمق میدان استفاده کرده اگرچه خطوط به درستی ترسیم نشده است. بدیهی است این موضوع با چنین کاربردی در نقاشی ایرانی پیشینه چندانی نداشته و عمق میدان به شیوه واقعی از ویژگی های متأثر از هنر نقاشی اروپایی است.

در بعضی از نقاشی ها هنرمند گویی سعی در انتقال پیامی مشخص، در زمانی معین داشته است. (تصویر ۴۵) در تصویر ۴۶، دو زن که احتمالاً از زنان درباری هستند، مشغول تفرج در باغ و چیدن میوه می باشند. این اثر در حیاط پشت امارت اصلی باغ ارم قرار دارد و به روش کاشی هفت رنگ نقاشی شده است. تصویر دیگری که دورنمای یک روستا را هنگام غروب به نمایش گذاشته (تصویر ۴۴) نگاهی کاملاً واقع بینانه و طبیعت گرایانه دارد و در نوع خود بی نظیر است.

تصویر ۴۲ - تالار اصلی باغ ارم، نقاشی روی چوب

تصویر ۴۱- مناظر ساختمانی در دوردست، کاشی هفت رنگ، استراحتگاه تابستانه باغ ارم

تصویر ۴۴- مردی بالباس عربی، در حال شکار با پس زمینه منظره ساختمانی، هلالی پشت عمارت اصلی باغ ارم

تصویر ۴۳- نقاشی با موضوع باستانی (هخامنشی) با پس زمینه منظره ساختمانی، باغ ارم

تصویر ۴۶- زنان قاجاری در حال چیدن میوه در باغ، هلالی پشت عمارت اصلی باغ ارم

تصویر ۴۵- دورنمایی از یک روستا هنگام غروب، نقاشی به روش کاشی هفت رنگ، باغ ارم

نتیجه

باغ ارم شیراز، از بناهای مشهور دوره قاجار و دارای نقاشی های دیواری ارزشمند است که از نظر شیوه اجرا و به ویژه تنوع موضوعی بسیار قابل تامل است. این نقاشی ها از جنبه موضوعی به سه دسته تقسیم می شوند که عبارت اند از: ۱- موضوعات اساطیری و باستانی شامل: نقوش، گرفت و گیر، شیر و خورشید، صحنه های شکار و شکارچیان، پادشاهان و سربازان ۲- موضوعات داستانی، شامل مضامین قرآنی (بارگاه سلیمان، یوسف و زلیخا) و شاهکارهای ادبیات فارسی نظیر خسرو و شیرین فرهاد و شیرین، بهرام و منیژه ۳- نقوش تزیینی شامل: نقوش گیاهی، هندسی، مناظر ساختمانی شهری و روستایی و حیوانات و پرندگان است. نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز از نظر شیوه اجرایی متاثر و برگرفته از شیوه های اروپایی است، اما این تاثیرپذیری در برخی از موضوع ها که منبع الهام آن ها نقاشی غربی و اروپایی بوده، مانند نقاشی ها، اعلان ها و غیره بوده بیش تر دیده می شود (زنان و دلدادگان جوان پرندگان و حیوانات خانگی و غیره. اما در مورد موضوع هایی که برگرفته از فرهنگ و هنر باستانی و بومی (فارس) هستند مانند شیر و خورشید، گرفت و گیر نقوش پادشاهان و سربازان ساسانی و هخامنشی و منبع الهام آن ها نقوش برجسته هخامنشی و ساسانی بوده، اصالت و مهارت بیش تری در ترسیم آن ها دیده می شود. انتخاب موضوع و محتوای نقاشی های کار شده بر روی دیوار های باغ ارم شیراز، گویای تجمل گرایی و قدرت طلبی صاحبان منصبان و سفارش دهندگان آن هاست.

منابع و ماخذ

- افشار مهاجر، کامران، حضور نمادها در هنرهای سنتی ایران، هنرنامه، شماره شش ۵۱، بهار، ۱۳۷۹.
- امداد حسن، فارس شناخت، بنیاد فارس شناسی سال اول، شماره دوم و سوم، تابستان و پائیز، ۱۳۷۸.
- آموزگار، ژاله، تاریخ اساطیری ایران، تهران، ۱۳۸۴.
- سیف، هادی، شیدا مکتب گل و مرغ، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۶.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر، آثار عجم، انتشارات امیرکبیر، جلد دوم، تهران ۱۳۷۷.
- کامرانی بهنام، زوال یک باغ، حرفه هنر مند ۱۳، پائیز، ۱۳۸۴.
- کمالی سروستانی کورش، دانشنامه آثار تاریخی فارسی، شیراز، موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس، ۱۳۸۴.
- کینجی ئه اورا، هاشم رجب زاده، فارس شناخت، بنیاد فارشناسی، شماره اول زمستان، ۱۳۸۳.
- ویلم فلور، پیتر چکوفسکی، ترجمه: آژند، یعقوب، نقاشی و نقاشان زند و قاجار، انتشارات ایل شاهسون بغدادی، ۱۳۸۱.